

QARDAŞ TÜRKMƏNDƏ BAXŞI SƏNƏTİ

baxşı - türkmen aşığıdır...

Türkmenlər böyük hissəsi İrandan şimalda və Orta Asiyanın Cənub Şərqində yerləşən Türkmənistan, eləcə də, Əfqanıstan, Dəsti-Kəbir ərazisində məskunlaşan qədim türkdilli xalqdır. Tarixdə baş verən bütün hadisələr bu bölgənin bir çox sahəsinə təsir etdiyi kimi baxşı ənənəsinə də təsirsiz ötüşməyib. Bütün bunlara rəğmən Türkmənistan aşiq baxşı ənənəsi yaşamaqdadır. Bu ərazilərdə və qonşu mühitdə yaşamış Əhməd Yasevi, Yunus Əmrə kimi təkkə-təsəvvüf şairlərinin, Nəsimi, Xətayi kimi xalq şairlərinin, Karacaoğlu kimi aşiqaların, Məxtumqulu Firaki kimi milli şairlərin, eyni zamanda bu bölgədə yaşamış Baxşı Taçmurađ, Baxşı Taçmuhəmməd Suhankuli, Sarı Baxşı bu ənənənin davamında böyük xidmət göstərmişlər. Türkmənsəhradan Anadoluya gələn və türkmen bir ailənin övladı olan böyük türk sufisi Yunus Əmrənin əsərləri bu mühit baxşılarının sənətlərində özünə yer alıb. Eşq və gözəllik şairi olan Karacaoğlunun sözləri bu dövr baxşı ifaçılığında əsas yer tutmaqdadır. Bu bölgədə aşiqaların ustad, ya pir olaraq qəbul etdikləri şairlərin başında Məhdumqulu Firaki dayanır. Onun qoşmalarında Türkmənistanın başından keçən acı hadisələr, dini, milli, əxlaqi dəyərlərin gərəклиyi səmimi bir dillə ifadə olunur. Onun sözləri baxşılar tərəfindən dütar və kamañça dueti ilə məclislərin yaraşığına çevrilir. Məhdumqulunun "Görsem", "Gerekdir", "Bolmasa" və s. qoşmaları dillər əzbəridir.

Bəzi baxşılardan şöhrəti təkcə Xorasan və Türkmənsəhra ilə kifayətlənməyib, mənsub olduqları vətənin hüdudlarını belə aşı bilibdir. Türkmen aşiq ənənəsinə davam etdirən baxşılardan XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Baxşı Amangəldi Göni (1833-1879), Baxşı Annabərdi Aydoğduoğlu (Kel Baxşı) (1850-1923), Şükür Baxşı, Baxşı

Əvəz Muhəmməd Köhnəşəhəri - Guçan və qeyriləri bu sıradandırlar.

Türkmənistan aşiq mühitində türk aşiq gələniyi indinin özündə belə göz qabağındadır. Toyları, məclisləri, təkkə və dərvişləri, hekayət, dastan, kamañça, dütarları xalqın həyatında özünə möhkəm yer tutub. Türkmənistan mühitində son illərdə "Oyanış", "Azadı türkmen musiqi qrupu", "Miras cəmiyyəti", "Məhdumqulu cəmiyyəti" daha fəal çalışır və belə qurumlar Türkmənistan aşiq ənənəsinin canlanmasına yardım göstərir. Həmçinin "Yaprak", "Firaki", "Dilmaç" və s. qəzetlərin də bu canlanmada böyük rolu vardır. Bu qəbilədən ifalar kaset və CD-lərə yazılır, qorunub saxlanılır. Bu işdə "Stereo Sahi" səsyzama evi xüsusilə fərqlənir.

Dr. Fərzad Mərcani, Hacı Murad, Nazar Muhəmməd Mustafayi, Əbdürrəhman Diyeci və b. Türkmənistan baxşı mühitinin xüsusilə xalq musiqisi nümunələrinin toplanıb və dəyərləndirilməsində çox önəmli işlər görmüşlər.

Türkmen baxşılıq ənənəsində hekayə və dastanda önəmli yer tutur. Bu baxımdan baxşı sənətini hekayət və dastan söyləmə ənənəsindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Baxşılar məclislərdə əsasən “Əsli və Kərəm”, “Baba Rövşən”, “Gorkut Ata”, “Gül bibil”, “Yusup-Züleyha”, “Gül Sənubər”, “Leyli Mecnun”, “Necəp oğlan”, “Sayat Hemrah”, “Şah Behram”, “Şa İsmayl” kimi dastanları və xalq hekayətlərini çalib oxuyurlar.

Aşıq ədəbiyyatında mühüm yer tutan “Koroğlu” xalq dastanı Türkmen baxşıları arasında da məşhurdur. “Koroğlu” adı ilə tanınan bu dastanın 30 qolu baxşılar tərəfindən söylənməkdədir.

Onu deyək ki, söylənən dastanların bəziləri şairlər tərəfindən təzədən işlənib. “Sayat Hemrah” buna misaldır ki, onu tanınmış dütar ifaçısı Xocaberdi onun Mamed üstündə əl gözdürüb.

Baxşılıqın repertuarlarında həmçinin Məhdumqulu Firaki, Əhməd Yasəvi, Nəsimi kimi ədəbi şəxsiyyətlərin, Xorasan ənənələrinin, türkmen xalq çəhrəmanlarının həyatı ilə bağlı qissələr, mənkiyələr də yer alır. Bu zaman baxşılar “dutar” və “kamança” duetinin müşayiətindən faydalanırlar. Şiə tərqiqli müsəlman baxşılar dini günlərdə mərşiyələr də oxuyur. Sünni baxşılar arasında isə mərşiyə oxuyan, yaxud Şah İsmayılın hekayətini söyləyən azdır.

Türkmen xalq hekayətlərinin bu günə qədər gəlib çıxmasında Baxşı Pəlvan, Baxşı Çuval, Baxşı Palta, Baxşı Söyüv və qeyri türkmen baxşılığının rolu danılmazdır.

Məlumdur ki, Sovetlər zamanı türk xalqlarında mədəni siyasət

yönümündə atılan addımlar ideoloji fikir və istəklərə köklənirdi. Türkmenlər arasında isə yazılı mədəniyyət bir neçə boy bəylərinin nəslindən olan elmli insanlar tərəfindən yaşadılırdı. Türkmenistan folkloru həmçinin rus alimlərini də özünə cəlb etmişdir. V.M.Belyayev,

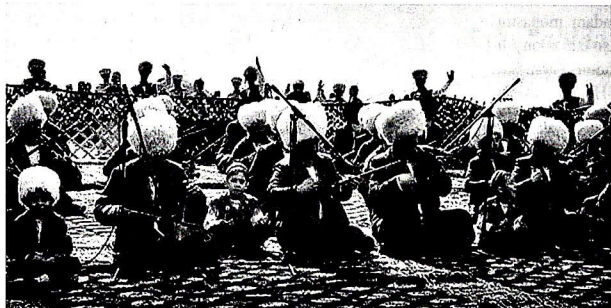
V.Uspenski 1926-cı ildən etibarən türkmenlərin saz və söz sənətinə böyük maraq göstərmişlər.

Soyunun qədim mədəni ünsürlərindən sayılan aşıq ənənəsi, demək olar ki, türklərin yaşadığı hər yerdə öz varlığını sübuta yetirib. Bu gün Türkmenistan Cümhuriyyəti, Türkmənşəhra-İran və Şimali Əfqanıstan türkmenləri arasında yayılmış olan musiqi - ümumi türkmen musiqisini əhatə edir. Bu cəhətdən deyək ki, digər millətlərin musiqisi heç hansı

şəkildə türkmen musiqisinə sızmayıbdır. Türkmenlər hər zaman köçəri həyat sürdüyündən, onların musiqisi dəyişmələrə demək olar ki uğramamış və özünəməxsus xüsusiyyətlərini bu günəcən qoruyub saxlamışdır. Bu cəhətdən türkmen musiqisi həmişə dünyanın diqqətini özünə cəlb etməkdə davam edir.

Qaldı ki, türkmen musiqisinin tarixi barədə məlumatlar dağınıq haldadır və daha çox səyyahların qeydlərinə, yaxud səyahətnamələrə əsaslanır. Türkmen musiqisi məzmunlu musiqi hesab olunur. Yeni əgər dinləyici bir məqamın məzmununu bilmirsə də, çalınarkən hadisələri öz təsəvvüründə canlandırma bilər. Musiqi bilicilərinin fikrincə, türkmen tarixini bilməyən dinləyici üçün türkmen musiqisini qavramaq sözsüz ki, o qədər də asan deyil...

Təbii ki, türk aşıqlıq ənənəsi türkmen baxşı sənətində çox canlı şəkildə yaşamaqdadır. Türkmenistanın özündə isə bu sənət köklü bir

keçmişə sahibdir. Türkmən sazını ifa edənlər “baxşı-ozan”lardır. “Baxşı” sözünün mənəsi haqqında rəylər və rəvayətlər müxtəlifdir. Uyğurlar zamanı əski uyğur yazılarını oxuya bilən kəslər “baxşı” adlanırmış. Qədim Çin dilində “Pakşı” sözü, şamanın hərəkətini izləyən adam mənəsini vermiş. Bəzi mənbələrdə isə baxşı fars mənşəli söz olub, “baxış etmək” sözündən yarandığı bildirilir. İranlı tədqiqatçı Həsən Goli Moyeyyedinin fikrincə isə, “baxşı” sanskrit sözü olub, guya “din adamı” mənəsini verir.

Baxşılar xalq arasında öz qoşduqları şeirləri oxuyur, onlara musiqi bəstələyir və mərasimlərdə mahnı kimi oxuyurlar. Baxşılar müxtəlif şünlərdə dastanlar söyləyərək qəhrəmanları xalq arasında yaşatmış, insanların milli duyğularını oyatmış, onlara insanlığı və ləyaqətlə yaşamağı təlqin etmişlər. Türkmən baxşıları öz şeirlərindən savayı Məxdumqulu, Mollanəfəs, Kəminə, Mətəci, Miskin Kılış kimi böyük türkmən şairlərinin şeirlərini də söyləyərlər.

Türkmən musiqisi həm də makam musiqisi olaraq da mövcuddur. Lakin bunlar Azərbaycan muğamlarından tamamilə fərqlənir və “mahnı” mənəsini ifadə edir. Türkmən makamları xalq və xan makamları olaraq iki yerə ayrılır. Xalq makamı sadə və normal insanların xəyal gücü ilə ortaya çıxıb. Bununla da onların həm istedadı tanınır, həm də burada ifa tərzii gerçək həyata daha yaxın olur. “Xan makamı” dedikə isə, bəylər və zənginlər üçün yaradılan, yalnız onları vəsf etməyi qarşıya məqsəd qoyan makamlar nəzərdə tutulur.

Türkmən musiqisində 4 əsas makam vardır: Muxəmməs, Kırıklar, Təşnit və Nevayi. Bu 4 makam əsasən çalınan pərdələrin sayına və düzülüşünə görə müəyyənləşir. Digər türkmən makamları da bu 4 əsas makama əsaslanır. Türkmən musiqisində ümumilikdə 500 musiqi parçası mövcuddur. Onların hər birinin öz hekayəti vardır və hər biri müəyyən

hadisəni təsvir edir.

Türkmən musiqisindəki makamlar bu coğrafiyadakı bölgələr və boylara əsasən həm də fərqli ifa tərzinə görə 4 yerə bölünür:

1. **Salır-Salığ tərzii:** Serahs və Marı bölgələrində yayılan bu tərz neylə dütarın birgə ifası ilə müşayiət olunur. Salır-Salığ tərzində səslər həm də qırtlaq atışları ilə burunda dolaşaraq çıxır. Mahnı “ay”, “oo” kimi səslərlə başlayır. Beytlərin sonunda və arasında isə uzun fasilə yaradan boğuc və qısa səslər eşidilir.

2. **Yomut-Göklən tərzii:** Türkmənistanın Balkan bölgəsində və Türkmənsəhrada yayılıb. Bu tərzdə səs boğazdan tez və təzyiqlə çıxır. Qırtlaq atışları vurğulu tərzdedir. “oov”, “ey, hey, gel”, “ah” və “eyvayey” kimi səslərdən istifadə olunur. Şeir bəndlərinin sonunda “huy...” səsi uzanaraq dütarın səsinə qoşulur. Yomut-Göklən tərzində daha çox dastan söylənilir və bu tərz kamança ilə müşayiət olunur.

3. **Ahal-teke tərzii** isə daha çox Türkmənistanın Ahal-teke bölgəsində yayılıb. Belədə ifa zamanı səs çəşərək boğazdan və qaynayaraq çıxır. Açıq qırtlaqlar atılır. Bu tərzdə ifa olunan mahnılar çəşğulu, hərəkətli və həyəcanlı səslənir. “yar”, “can”, “vay” və “bahey” kimi bəzəmə sözlərdən istifadə olunur.

4. **Damana:** dağ ətkələrində yaşayan türkmənlər arasında geniş yayılıb. Belə tərzdə ifa zamanı səs boğazdan birbaşa çıxır. “qırtlaq dönüşü” və “qırtlaq atma” kimi ünsürlər buna yaddır. Hüzünlü səslərin hərəkəti bu tərzii əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Hətta bəziləri Azərbaycan aşıqlarının oxumasını xatırladır.

Onu deyək ki, bu tərzlərdə fərqli və dəyişik ləhcələr olsa da, sazlar və şeirlər eynidir. Burda səsin qalınlığı, yumşaqlığı və ya sərtliyi, səs tonları fərqlidir. Hazırda adı çəkilən tərzlərdən əlavə yeni ifa tərzləri də yaranmaqdadır...